

II. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu (UDİS-2021)

“Din, Ahlak ve Hukuk”

07-09 EKİM 2021

Editörler

Dr. Öğr. Üyesi İshak TEKİN

Arş. Gör. Esmâ TÜRKMEN

Kitabın Adı : II. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu
(UDİS-2021)
Editör : Dr. Öğr. Üyesi İshak TEKİN, Arş. Gör. Esmâ TÜRKMEN
ISBN : 978-625-8421-24-8
Yayın No : 1429

© Dr. Öğr. Üyesi İshak TEKİN, Arş. Gör. Esmâ TÜRKMEN

Tüm hakları yazarına aittir. Yazarın izni alınmadan kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, çoğaltılması yapılamaz. Yalnızca kaynak gösterilerek kullanılabilir.

SONÇAĞ AKADEMİ

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/49 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67 - GSM / (533) 093 78 64

www.soncagyayincilik.com.tr

soncagyayincilik@gmail.com

Yayıncı Sertifika Numarası: 47865

BASKI VE CİLT MERKEZİ

UZUN DİJİTAL MATBAA, SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK TESCİLLİ MARKASIDIR.

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48 İskitler 06070 ANKARA

T / (312) 341 36 67

www.uzundijital.com

uzun@uzundijital.com

OLMAK VE YAPMAK: ERDEM ETİĞİ VE İLKE ETİĞİ İKİLEMİ ARASINDA AHLAKTuncay AKGÜN²⁸³**Giriş**

İnsanın nasıl bir varlık olduğu yani tanımı söz konusu olduğunda yirmi beş asırdır değişmeyen bir şeyin olduğunu görürüz ki o da insanın akıllı canlı bir varlık olarak tanımlanmış olduğudur. Bugün bazı bilim adamları doğada akıllı olan tek varlığın insan olmadığını iddia etseler de işlevsel yönüyle insan aklına benzeyen bir akla sahip başka bir canlı yoktur diyebiliriz. İnsan akli sayesinde sadece doğaya ait bir varlık olmaktan kurtulmuştur. Yani doğanın kendisine çizdiği sınırlara mahkûm olmamıştır. İnsan bir toplumda yaşayan bilen ve davranışta bulunan varlıktır.²⁸⁴ Bilme ve kavrama yetisiyle diğer varlıklardan ayrılan insan ilk önce eylemde bulunan bir varlıktır. Eylemde bulunan bir varlık olarak onu diğer hayvanlardan ayıran özellik, insanın eylemlerini belli ilkelere göre yapma yetisine sahip olmasıdır. İnsanın belirli ilkelere eylemde bulunması onun akıl sahibi olmasının bir gereğidir.²⁸⁵

Başta Aristoteles ve Kant gibi filozoflar olmak üzere insanın bu rasyonel boyutu her ne kadar ön plana çıkartılsa da insanın bundan ibaret olmadığı hemen hemen herkes tarafından kabul edilmektedir. Max Scheler ve Nicolai Hartman gibi fenomenolojik geleneğin önde gelen filozoflarına göre insanın bir de duygusal boyutu vardır. Onlara göre insanın ahlaki bir varlık olmasını sağlayarak ona tinsel bir yaşama sahip olma imkânı sağlayan şey, insandaki bu duygusal boyuttur. İnsan sevgi, nefret, seçme vb. edimler ortaya koyarak başka hiçbir canlıda olmayan bir değer duygusuna sahip olduğunu göstermiştir. Çünkü onun bu edimlerinin objesi doğada olan, maddi olan bir şey değildir ve sadece insandan insana geçen değerlerdir. İnsan bu duygusal edimleriyle elde ettiği değerler sayesinde bir tinsel hayat sahibi olur. İnsanın bu değerleri öğrenme, nesilden nesile taşıma, değeri isteme ve gerçekleştirme çabası ya da mücadelesi onu sadece nesneye yönelen doğal bir varlık olmaktan çıkarır ve ahlaki bir varlık haline getirir. Ahlaki bir varlık haline gelen birey bu değerleri korur ve miras olarak kendisinden önceki nesillerden aldığı değerleri kendisinden sonraki bireylere miras olarak bırakma çabasına girer. Böylece insan değerlerin sadece öğreneni, uygulayıcısı değil aynı zamanda taşıyıcısı da olur. Bu değerler sayesinde hayatına bir anlam katar ve ahlaki bir yaşam sürer.²⁸⁶

²⁸³ Doç. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Bilimleri Anabilim Dalı/Din Felsefesi, tuncay.akgun@hbu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9684-4766.

²⁸⁴ Ahmet Cevizci, *Etîğe Giriş* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002), 2.

²⁸⁵ Recep Kılıç, *Ahlakın Dini Temeli* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), VII.

²⁸⁶ Cevizci, *Etîğe Giriş*, 3.

Tin veya irade ise akıl ve arzu gücü arasında aracılık vazifesini görür. İnsanın tereddüde ya da ihtilafa düştüğü durumlarda aklın sözünü dinleyerek aracılık eder. Aynı zamanda insandaki arzu gücünün aşırılıklarına karşı koyar. Tıpkı işinin ehli bir arabacı yoldan çıkarak arabaya ve içindekilere zarar verebilecek azgın ve huysuz atları nasıl dizginlerse tin veya irade de arzu gücüne boyun eğerek yoldan çıkacak olan kişiyi aklın rehberliği ile doğru yola iletir. Tin veya irade ile ilgili ortaya koyulan bu düşünce Platon'un hocası Sokrates'in ileri sürdüğü "hiç kimsenin bilerek yanlış ya da kötü bir şey yapmayacağı" düşüncesindeki boşluğu gidermeye matuftur. Çünkü öyle anlaşıyor ki irade faktörü Sokrates'de göz ardı edilmiş ve onun ahlak felsefesindeki önemli bir faktördür. Platon'a göre bilmek başka bir şey yapmak ise başka bir şeydir. Çünkü insan ideal insandan sapmalar gösterebilir, yani aklın sesini dinlemeyebilir ve arzu gücüne yenik düşerek kusur işleyebilir.²⁸⁷

Ahlak felsefesindeki önemli tartışmalardan biri ahlaki sorumluluklarımızın eylemlerle sınırlı olup olmadığıdır. Sorumluluklarımızı eylemlerle sınırlamak şart değilse de, ahlaki açıdan zorunlu olarak kabul edilen de eylemlerdir. Çünkü sorumluluklarımızı eylemler yoluyla yerine getiririz. Diğer taraftan erdemleri veya karakter özelliklerini geliştirmek veya elde etmenin de ahlaki sorumluluklarımızdan olduğuna inanmak da tamamen anlaşılabilir bir şeydir. Örneğin biri insanların merhamet, şefkat, cömertlik ve cesaret gibi özelliklere sahip olma (veya edinme) yükümlülükleri olduğunu iddia edebilir. Ahlak filozofları, bazı ahlaki sorumlulukların "mutlak" olup olmadığı ve koşulsuz kabul edilip edilmediği veya tüm sorumlulukların "ilk bakışta", özel durumlarda geçersiz kılınmaya meyilli olup olmadığı konusunda hemfikir olmamışlardır. Ancak çoğu insanın kabul edeceği eylemlerden örnekler vermek de zor değildir. Masum bir kişiyi öldürmemek, doğruyu söylemek, başka birinin malını çalmaktan kaçınmak vb.²⁸⁸

Ahlak tarihindeki en önemli tartışmalardan biri de ahlakın sadece öğrenilen bir şey olup olmadığıdır. Ahlak öncelikle kişinin içinde yetiştiği ailede ve eğer böyle bir imkânı elde edebilmiş ise eğitim hayatının ilk yıllarında yani ilkokulda öğrenilir. Daha sonra kişi yaşamının değişik evrelerinde bu öğrendiklerini sosyal çevresinde tamamen içselleştirir. Erdem aslında öğrenilen bir bilgiden daha çok tecrübeye dayalı bir realitedir. Daha iyi anlaşılması için biraz daha açacak olursak, ahlak iyi ve kötü olarak öğrendiğimiz ahlaki değerlerin pratiğe geçirilmesidir.²⁸⁹

1. Geçmişten Günümüze Erdem Etiği ve Öne Çıkan Filozoflar

Moral kavramların tarih içerisindeki değişimleri, yani aynı kavramın çağdan çağa ve toplumdan topluma farklılaşması kadar o kavramın 'aynı kavram' olarak kalması da önemlidir; kopukluklar kadar sürekliliklerin tespiti bize çok şey anlatacak ve tarihsel

²⁸⁷ Cevizci, *Etiğe Giriş*, 65.

²⁸⁸ C. Stephen Evans, *God and Moral Obligation*, (Oxford: Oxford University Press, 2013), 2-3.

²⁸⁹ Cafer Sadık Yaran, *Ahlak ve Etik* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 9-10.

araştırmayı, işlevi son derece kuşku bir 'antika merakı' olmaktan kurtaracaktır. O halde tarihsel araştırma 'anlama'nın zeminidir.²⁹⁰

Zaman hızla akıp giderken beraberinde birçok şeyi getiriyor ve birçok şeyi de götürüyor. Geleneksel hayatın hâkim olduğu zaman dilimlerinden modern ve post modern dönemlere ve şimdilere kadar ahlak konusunda çok şey değişti. Bu değişen şeylerden biri de ahlak anlayışı ve ahlaki değerlere bakış açısı oldu. Artık adına her ne denilirse denilsin bugünün toplumlarında ahlaksal anlayışın, başka çağlarda, başka yerlerde ve başka topluluklarda var olmuş olan türden ahlaksal ölçütlere başvurulmasına izin vermeyen bir doğaya sahip olduğu ileri sürülmektedir.²⁹¹ Çalışmaları ile çok ses getiren ünlü son dönem erdem etikçisi A. MacIntyre de buradan hareketle ahlak konusunda belki de en büyük yanlışlarımızdan birinin Platon, Hume, Kant ve Mill'i, kendimizin ve birbirlerinin çağdaşı gibi ele almak olduğunu söyler. Ona göre bu bizi, ismi geçen filozofları, içinde yaşadıkları ve düşündükleri sosyal ve kültürel çevrelerinden soyutlama hatasına düşmeye zorlar.²⁹² Ahlak üzerine yazan bazı yazarlar günümüzdeki ahlak anlayışının sadece geçmiştekenden farklı olduğunu değil, ama aynı zamanda ve daha önemli olarak, bir zamanlar var olmuş olan ahlak anlayışının artık ortadan kalkması gerektiğini bile öne sürmüşlerdir.²⁹³

Yaşamak eylemde bulunmak demektir ve eylemde bulunmak, eğer kişi aklı başında biri ise, bir tercihe dayanır; tercih ise etik bir süreçtir ve her zaman değerler arasında veya değerlerle değer sayılanlar arasında bir seçim yapmayı zorunlu kılar.²⁹⁴ Erdem etiğinde, tamamen Sokrates ve Platon'un izini süren Aristoteles'in en önemli yeniliği pek çok Platonik tezi çok daha iyi bir biçimde savunması, ahlaki karaktere çok daha büyük bir önem vermesi, pratiğe daha güçlü bir biçimde vurgu yapmasıdır.²⁹⁵ Aristoteles Sokrates'in başını çektiği ahlaki davranışın temeline iradeyi değil sadece bilgiyi koyan anlayışa, saf entelektüel bilgiyi davranışın temeline koymaya karşıdır. Sokrates kişinin bilgi sahibi olduğu bir konuda kötüyü seçebileceğini, kötü davranabileceğini öngörmez.²⁹⁶ Ona göre 'Erdem bilgidir' ve tabi ki bunun tersi de aynı ölçüde doğrudur: 'Erdemsizlik, bilgisizliktir.' Aslında Sokrates bilgiyi, sırf bilmek için bilmeyi en yüksek iyi veya mutluluk olarak teklif etmeyecek kadar pratikle meşgul bir filozoftur. Sokrates'in amacı bilmek değil, eylemektir. Onun derdi hakikat için hakikat veya kendisi için hakikat değildir; ona göre doğru bilgi veya hakikat, doğru eylem

290 Alasdair MacIntyre, *Ethik'in Kısa Tarihi-Homerik Çağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Hakkı Hünler - Solmaz Zelyüt Hünler (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2001), VIII-IX.

291 Alasdair MacIntyre, *Erdem Peşinde*, çev. Muttalıp Özcan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001), 10.

292 MacIntyre, *Erdem Peşinde*, 27.

293 MacIntyre, *Erdem Peşinde*, 43.

294 Harun Tepe, "Günümüz Etiğinin Epistemolojik İkilemleri", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 2, (2006), 77.

295 Ahmet Cevizci, *Etik-Ahlak Felsefesi* (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 165.

296 Mehmet Türkeri, "Aristoteles'in Etiğinde 'Nefsine Hâkim Olma' ve 'Erdem' ile İlişkisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21, (2005), 82.

veya davranışın gerçekleştirilmesinin tek yolu olduğu için iyidir.²⁹⁷ Sokrates'e göre bir varlığın kâmil bir varlık olabilmesi için özünün gerektirdiği şeye sahip olması ve ona göre yaşaması gerekmektedir. Örnek verecek olursak bir at hızlı koşarsa erdemlidir, gözün erdemi görmesidir, kılıcın erdemi ise kesmektir. Bu durumda Sokrates'te erdem kelimesi bir varlığın hem doğasını hem de işlevsel/eylemsel yönünü kapsıyor diyebiliriz.²⁹⁸ Farklı görünümlere sahip olsalar da erdemler bir bütündür. Adalet, cesaret, ölçülülük, bilgelik gibi erdemlerin hepsinin temelinde bilgi vardır. Ona göre erdemleri bir arada tutan, iyinin ve kötünün bilgisi, yani hikmettir.²⁹⁹ Aristoteles realist bir filozof olduğu için tecrübeyi göz ardı etmez ve Sokrates'in görüşüne, olgulara ters düştüğü için katılmaz.³⁰⁰ Aslında Aristoteles de dolaylı yoldan Sokrates'in vardığı sonuca varmıştır diyebiliriz.³⁰¹ Ona göre gerçek bilgi bilinçli bir şekilde elde edilmiş, karşılaşılan tikel durumlar için kullanılan ve isteklerin yön vermediği bir bilgidir. Yani ona göre de bildiğini sanan ama kendine hâkim olamadığı için o bilginin gereğini yapmayan kişi Aristoteles'in bilgi tanımına uymayan bir bilgiye sahiptir.³⁰²

Aristoteles'in de Sokrates gibi gerçek bilgiyle ameli boyutu da olan bilgiyi kastettiği anlaşıyor. Tikel durumlarla karşılaşan bir bireyin hem doğru olanı bilmesi hem de uygulaması gerçek erdemdir. Bu erdem ameli hikmet olarak geleneğimizde yer alan bir erdemdir ve pratikte ortaya çıkar. Üstelik bu erdem diğer erdemlere de sahip olmayı gerekli kılar. Öyle ki bir kişinin hem bu erdeme sahip olması hem de arzularına yenik düşmesi de bir şey söz konusu olamaz.³⁰³ Aristoteles ahlaki bir eylemin en önemli şartının failin o eylemi bilerek ve tercih ederek yapması olduğunu ifade eder. Söz konusu eylemin kınamayı ya da övülmeyi hak edebilmesi için herhangi bir zorlamayla yapılmamış olması gerekir.³⁰⁴

Aristoteles'e göre eğer insanın işi ruhun akla uygun ya da akıldan yoksun olmayan etkinliği ise ve belirli bir işin ve bu işte yetkin olanın işinin aynı olduğunu söylüyorsa (örneğin gitarcının işi ile erdemli gitarcının işinin aynı olduğunu söylüyorsa -buna o işteki erdemde üstün olmayı eklemek koşuluyla; çünkü gitarcının işi gitar çalmak, erdemli gitarcının ise iyi gitar çalmaktır); eğer bu böyle ise, [ayrıca Aristoteles insanın belli nitelikleri olan bir yaşama sahip olması gerektiğini, bu yaşamın da ruhun akla uygun etkinliği ve böyle eylemler olduğunu; erdemli insana yakışanın bunları iyi ve güzel bir

297 Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Sofistlerden Platon'a* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 129.

298 Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Sofistlerden Platon'a*, 127.

299 Emrullah Kılıç, *Metafiziksel İyi'den Değer'e: Ahlakın Yolculuğu*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 48.

300 Türkeri, "Aristoteles'in Etiğinde 'Nefsine Hâkim Olma' ve 'Erdem' ile ilişkisi", 82.

301 Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Sofistlerden Platon'a*, 129.

302 Türkeri, "Aristoteles'in Etiğinde 'Nefsine Hâkim Olma' ve 'Erdem' ile ilişkisi", 83.

303 Türkeri, "Aristoteles'in Etiğinde 'Nefsine Hâkim Olma' ve 'Erdem' ile ilişkisi", 83.

304 Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Aristoteles* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), 254-255.

biçimde yapması olduğunu; her şeyin ise kendine özgü erdeme göre iyi yapılırsa, iyi gerçekleştirilmiş olduğunu da ileri sürer], insansal iyi, ruhun erdeme uygun etkinliği olur.³⁰⁵ Aristoteles ruhta aynı zamanda aklın karşısında yer alan, akla karşı duran bir kısmın daha var olduğunu düşünür. Örneğin felç olan insan sağa dönmek istese de bedeninin bir kısmı bunu yapamaz, aynı şekilde ruhta da benzeri bir durum olmaktadır. Kendine hâkim olmayan insanlar yapmaları gerekenin tersi yönünde hareket ederler. Ancak bedendeki aksilikleri görseler de ruhtakileri gözle görememekteyiz. Oysa Aristoteles'e göre ruhta da akla karşı olan ve aklın tersine hareket eden bir şeylerin olduğunu düşünmemiz gerekir, bunu görmüyor oluşumuzun bir önemi yoktur. Daha öncede de ifade edildiği gibi bu kısım akıldan pay almaktadır. Kendine hâkim olan kısım aklın sözünü dinler, cesur ve ölçülü insanlarda daha da fazla dinler. Çünkü burada her şey akılla uyum halindedir. Sonuç olarak aklın olmadığı kısım ikiye ayrılır. Birincisi bitkilere benziyor ve akıldan hiçbir pay almıyor; isteyen, arzulayan kısım ise akli dinlediği ve onun sözlerine boyun eğdiği zaman akılla aynı yerde yer alıyor. Tabi ki burada Aristoteles'in örneği babanın ya da bir dostun akıl vermesi gibidir, yoksa bir matematikçinin gösterdiği ispatlar değildir. Öğüt, eleştiri ya da ikna süreçleri aslında akıldan yoksun kısmın bir şekilde akla katıldığını göstermektedir. Akla sahip olan kısım da ikiye ayrılır. Birincisi kendisidir yani gerçekten akla sahip olan kısım, diğeri ise başkalarının sözlerini dinleyen kısım. Erdem de buradan hareketle tanımlanır. Aristoteles'e göre erdemleri düşünce ve karakter erdemleri olarak ikiye ayırmamız gerekir. Düşünce erdemleri gurubunda bilgelik, doğru kararlar alma ya da akli başında olma vardır, karakter erdemleri ise cömertlik ya da ölçülü davranmak gibi erdemlerdir. Zaten bir insanın karakterini anlatıldığında ona bilge ya da doğru kararlar alan biridir denmez, bunun yerine cömert ya da ölçülü denilir. Bilge insanlar huylarından dolayı övülür, huy üzerinden övülenler ise erdemlerdir.³⁰⁶

Aristoteles'teki ahlaki erdem, hem bir bütün olarak hem de adalet, cesaret, ölçülü olmak gibi eylemlerde ortaya çıkan hali söz konusu olduğunda, iki aşırı uca gitmekten kaçınarak "altın orta" yı bulmaktır. Yukarıda da gördüğümüz gibi Aristoteles'e göre entelektüel erdemlerin eğitim yoluyla kazanıldığı ve ahlaki erdemlerin alışkanlık ile kazanıldığını söyleyebiliriz. İnsanda doğal olarak bulunan eğilim ve yetenekler ahlaki olarak erdeme dönüşürken bu eğilim ve yetenekler aklın rehberliğinde yönlenir. Başka şekilde ifade edersek, akıl doğal eğilim ile buna karşılık gelen erdem arasındaki ayrımı yapar.³⁰⁷

2. Olmak Ve Yapmak: Erdem Etiği Ve İlke Etiği İkilemi Arasında Ahlak

Eğer herhangi bir çıkarımda bulunuluyor ve bu çıkarımın öncülleri bilgi değilse ya da bilgiye dayandırılmıyorsa, bununla ilgili yapılan temellendirme bir döngüsellik içine girecektir. Bu durumda da tartışma hiçbir zaman bitmeyecektir. Bu yüzden, eğer bir ahlaki bir yargıyı temellendirmek veya birisini ahlaki bir eylemde bulunma konusunda ikna etme

305 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları), 29 (1098a).

306 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 39-40 (1102b-1103a).

307 Cevizci, *Etik-Ahlak Felsefesi*, 177.

durumu varsa ya da ahlaki eylemde bulunma gerekçelendirilmek isteniyorsa, bir değere ve hatta bir insan görüşüne –ama bilgi olan ya da bilgiye dayanan bir görüşe- dayanmak zorunda mıdır? Peki, zihnimizde böyle bir değer anlayışı olmaksızın etik temellendirmede bulunamayız mıyız?³⁰⁸

Eylemin sonucuna değil o eylemi belirleyen sebebe dikkat çeken ödev ve yükümlülük kavramlarına dayalı deontoloji ve bir eylemin sonucuna dikkat çeken mutluluk, iyi bir yaşam, haz gibi kavramlara dayalı teleolojik ahlak anlayışları eylemi “yapma” olarak ele alırlar ve erdem etiği onlarla bu yönüyle ayırır. O eylemden ziyade eyleyene öncelik verir.³⁰⁹

Diğer taraftan deontolojist ahlak anlayışı ve faydacı ahlak anlayışı ile ilgili artan bir memnuniyetsizliğin neden erdem etiğinin yeniden canlanmasıyla sonuçlandığına (ve hangisinin en doğru olduğunu belirlemenin hiçbir yolu olmadığına) dair anlatılacak çok sayıda farklı gerekçeler dizisi vardır.³¹⁰ Bazı ahlak felsefecileri son yıllarda, neredeyse günümüze kadar egemen olan faydacılık temelinde inşa edilen ve Kant’ın teorilerin esas alan ahlak teorilerinin dar kapsamlı olduğunu düşündüler ve onun kişiye özel olmayan biçiminden dolayı adeta hayal kırıklığına uğradılar. Bu yüzden ihmal edilen “erdem teorisi”ni yeniden canlandırdılar.³¹¹ Böylece bugün bizim çağdaş erdem etiği diye isimlendirilen yeni bir etik anlayışı ortaya çıktı. Çağdaş erdem etiğinde “erdem” kavramı bireysel yönlelere sahip olması yönüyle subjektif olarak görülürken diğer taraftan insan türüne ait özellikler kapsamında temellendirilen, insanda alışkanlık haline gelen karakter özelliklerini ön plana çıkardığı için de objektif olarak görülebilir. Burada önemli olan bir diğer şey, çağdaş erdem etiğinde erdemin tamamen bir alışkanlık olarak görülmeşiştir. O, ahlaki yaşantımızda bize aklın rehberliği ile yön veren ve bizde yapa yapa ahlaki bir meleke haline gelen bir olgu olarak görmüştür. Karakter kavramı ise bir kişinin uzun süre devam ettiği eylemlerinden dolayı öngörülebilir eğilimler ortaya koymasına imkân sağlayan psikolojik temeli de olan insani bir olgudur.³¹²

Erdem teorisi, diğer etik teorilerden farklı olarak, erdeme merkezi bir yer verir ve eylemi değil kişinin kendisini, daha doğrusu karakterini değerlendirmeyi çözümlemelerinin temeline koyar.³¹³ Erdem etiği, insanların davranışları, davranışlarının sonuçları ve onları bu davranışlara iten duygu ya da kurallardan daha çok ve direkt olarak onların iyi veya erdemli karakterleri üzerinde duran bir ahlak anlayışıdır. Bu anlayış soyut ahlaki kurallarla

308 Tepe, “Günümüz Etiğinin Epistemolojik İkilemleri”, 79-80.

309 Berfin Kart, “Erdem Etiği Normatif Midir?”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 2, (2006), 103.

310 Rosalind Hursthouse, *On Virtue Ethics* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 5.

311 Greg Pence, “Virtue Theory”, *A Companion to Ethics*, ed. Peter Singer (Oxford: Blackwell Publishers, 1993), 249.

312 Muhammed Veysel Bilici, *Çağdaş Erdem Etiği Bağlamında Din Ve Ahlak İlişkisi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 1.

313 Filiz Bayoğlu, *Meta-Etik Ve William David Ross’un Deontolojik Sezgi Ahlak Kuramı*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 13.

ya da insan davranışlarının sonuçlarının bu kurallar göz önüne alınarak değerlendirilmesinden ziyade ahlaken bir insanın kişiliğinin erdemli bir kişilik olarak geliştirilmesi gerektiğini savunur. Bu yapılabilirse bu düşünceyi savunanlara göre kişi zaten doğal olarak ahlaklı davranmış olur ve amaç hâsıl olur. Nihayetinde erdem etiğini savunan bir kişiye göre ahlakta öncelik verilmesi gereken husus budur yani kişinin ahlaklaştırılmasıdır. Diğer ekollerin savunduğu ya da ön plana çıkardığı ahlak ilkelerinin belirlenmesi gerektiğini ve insanların da bu ilkelere göre davranış ortaya koymasını ya da bu davranışların sonuçlarının diğer insanlara faydalı olup olmadığı gibi kriterlere göre değerlendirilmesi gibi konular erdem etiğini savunanlarca tali konular olarak görülmüşlerdir.³¹⁴

Erdem etiği, bir şeyi yapmaktan daha çok o şeyle ilgili bir karaktere sahip olma üzerinde durur. “Yapmaktan” ziyade “olma” ya vurgu yapar. Yani ‘öldürme’ demeden önce ‘nefret etme’ der, ‘adeletli davran’ dan önce ‘adil biri ol’ demeyi önceler. Bu durum erdem etiğinin ne yapılması gerektiğini önemsemediği anlamına gelmemelidir, pratikten ve ilke ya da kurallardan önce kişinin huyu ve karakterine çok daha fazla vurguda bulunur.³¹⁵ Oysa deontolojist ve teleolojik kuramlar ya eylemin sonuçlarını ya da eylemin dayandığı ilkeleri dikkate alırlar. Örneğin teleolojik bir etik teorisi doğru eylem ile eylemin sonuçları arasındaki ilişkiyi gösteren bir ilkeye sahiptir. Ve her iki etik teori de yine eylemin mümkün olan en iyi sonuçları ile mutluluk arasındaki ilişkiyi gösteren bir ilkeye sahiptirler. Oysa erdem etiği doğru eylem ile erdemleri pratik hayatına yansıtan arasındaki ilişkiyi gösteren bir ilkeye sahiptir.³¹⁶ Bu kuram, “eylem-merkezli etikten ziyade eyleyen merkezli bir etikdir. İkinci olarak ‘Yapmak’ tan ziyade ‘Olmak’ ile ilgilenir. Üçüncü olarak ‘Ne tür eylemde bulunmalıyım?’ sorusundan ziyade ‘Ne tür insan olmalıyım?’ sorusunu sorar. Dördüncü olarak belirli deontik kavramlardan ziyade (doğruluk, ödev, yükümlülük) iyi, üstünlük, mükemmel, erdem belirli kavramları ele alır. Ve son olarak etiğin belirli eylemlere kılavuzluk sağlayabilen ilkeler ya da kurallar üzerinde sistemli bir bütün olduğu düşüncesini reddeder.”³¹⁷

Diğer etik teoriler akla vurgu yaparken erdem etiği sadece akla vurgu yapmaz, bu etik kuramı için hem aklın hem de duygunun ahlaki bakımdan gelişmiş olması ve her ikisinin birlikte ahlaki eylemlere yön vermesi vazgeçilmez bir durumdur. Burada hedeflenen şey, kişinin karşılaştığı özel durumlarda tereddüde düşüp bocalamamasıdır. Kişi bu özel durumlarda neyin en erdemli olduğunu bulmak için sadece akıl yürütme yoluna

314 Yaran, Cafer Sadık, “Erdem Etiği Açısından Yunus Emre’nin Ahlak Felsefesi”, *Doğumunun 770.*

Yıldönümünde Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri, ed. Hacı Bayram Başer, (İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2010), 57.

315 Yaran, “Erdem Etiği Açısından Yunus Emre’nin Ahlak Felsefesi”, 57-58.

316 Kart, “Erdem Etiği Normatif Midir?”, 101.

317 Kart, “Erdem Etiği Normatif Midir?”, 103.

başvurmayacak, bilgeliği, sağduyusu, duyguları ve vicdanı da bu sürecin içinde olacaktır.³¹⁸ Entelektüel erdemler öğretim yoluyla, karakter erdemleri ise alışkanlığa yönelik pratiklerle elde edilir. Adil ya da cesur davranışlarda bulunan kişi adil ve cesur, gerektiği gibi bir eğitimle de hem teorik hem de pratik alanda bilgili insan haline gelir. Bu her iki ahlaki yönden yetiştirme biçimi birbiriyle yakından ilgilidir.³¹⁹

Çağdaş erdem etiğinin önemli temsilcilerinden MacIntyre'ye göre ahlaksal faaliyetin yerleştirilmesi gereken yer toplumsal rol ve pratik değil, bireyin kendisidir.³²⁰ O erdemleri pratiğe geçirmeksizin bizi iyiye ulaştıracak bazı araçların olabileceği düşüncesini Aristoteles de doğru bulmadığını belirtir. Çünkü ona göre erdemler sadece belli bir tarzda eylemde bulunma değil, aynı zamanda belirli tarzda hissetme eğilimlerine sahip olmaktır. Erdemli davranışta bulunmak, Kant'ın düşündüğü gibi, eğilimlere karşı olmak değildir. Ahlaki eğitim aynı zamanda bir nevi “duygusal eğitim” dir.³²¹ Ona göre eğitilmiş ahlaksal fail, erdemli bir biçimde eylediğinde, ya da yargıladığında, kuşkusuz, ne yaptığını bilmek zorundadır. Nitekim erdemli olduğu için, erdemli olan ne ise onu yapar. İşte bu olgu, erdemin hayata geçirilmesini, erdem değil erdemin taklidi olan niteliklerin sergilenmesinden ayıran olgudur. Söz gelimi, iyi eğitilmiş bir asker, belirli bir durumda, cesur olduğundan değil, iyi eğitilmiş olduğundan ya da belki Büyük Frederick'in düsturunu hatırlayarak, Aristoteles'in verdiği örneğin ötesine geçecek olursak düşmanlarından çok kendi üstlerinden korktuğundan, cesaretin gerektirdiği şeyi yapabilir. Ne var ki, hakikaten erdemli bir fail, doğru ve rasyonel bir yargı temelinde edimde bulunur. Bu nedenle, Aristotelesçi bir erdem kuramı, belirli bir bireyin, belirli bir anda kendisi için iyi olduğunu düşündüğü şey ile bir insan olarak hakikaten onun için iyi olan şey arasında can alıcı bir ayrımı gerektirir. Erdemleri, ikinci tür iyiyi başarmak amacıyla hayata geçiririz ve bunu da, bizi bu amaca ulaştıracak araçları seçerek, daha önce belirttiğimiz araçlar arasında bir seçim yaparak, gerçekleştiririz.³²² Eylem ve erdem nasıl birbirinden ayrı olamaz ise erdem etiğine göre karakter özellikleri ve ilkeler de birbirini gerektirir.³²³ Kant'ın ünlü bir sözünü taklit edersek, erdemsiz ilkelerin yetersiz olduğunu ve ilkesiz erdemlerin kör olduğunu düşünebiliriz.³²⁴

Erdem etiğinin tarihsel serencamından yukarıda özet bir şekilde bahsettik. Aslında bu tarihsel süreçte bilginin yabana atılmadığını ama eyleme ve karaktere daha çok vurgu yapıldığını gördük. Modern dönemlere geldiğimizde ise ahlaki manada insanlığın yaşadığı bir krizin varlığı tartışılmazdır. Erdem etiğini savunanlara göre bu krizin sebeplerinden biri

318 Yaran, “Erdem Etiği Açısından Yunus Emre'nin Ahlak Felsefesi”, .59.

319 MacIntyre, *Erdem Peşinde*, 231.

320 MacIntyre, *Erdem Peşinde*, 57.

321 MacIntyre, *Erdem Peşinde*, 224.

322 MacIntyre, *Erdem Peşinde*, 224-225.

323 Kart, “Erdem Etiği Normatif Midir?”, 105.

324 William K. Frenkna, *Ethics*, (New Jersey: Prentice-Hall, 1973), 65.

gelenekten kopuş ve bunun getirdiği parçalanmışlık ve bu kopuş ile birbirine yabancılaşmış modern bireyin ahlaki yaşamın nasıl olması gerektiği konusunda ortak bir akıl ve eylem ortaya koyamıyor olmasıdır.³²⁵ Modern etik teorileri insan hayatının bir birlik olarak tasarlanıp inşa edilmesinin önüne, daha önce hiç söz konusu olmayan birtakım engeller çıkarmışlardır. Bu engellerin bir kısmı sosyal olup, modernitenin insan hayatını çeşitli dilimlere ayırmasından kaynaklanır. Engellerin önemli bir bölümü ise, modern etik anlayışlarının beşeri eylemleri atomistik bir şekilde düşünme ve birey ile bireyin oynadığı rolleri birbirinden ayırma eğiliminin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bütün bu süreçlerin sonunda ortaya çıkan özne ya da benlik, parçalanmış bir benliktir. Özne ya da bireyde, doğumu hayata hayatı da ölüme bağlayan bir anlatımın birliği dolayısıyla hiç söz konusu olmayan bu parçalanmışlık modern etik teorileri tarafından adeta pekiştirilmiştir.³²⁶

Bugün yapılması gereken doğru şeyin ne olduğunu bulmak ve mümkünse yapmak için sabit eğilimler geliştirip bunları görünür kılmamız gerekmektedir. Bu anlamda bir kişi "bir şeyi yapmak" yerine "o" olmalıdır. Tabi ki "var olmak" en azından "yapmaya çalışmak" tır. Yapmadan var olmak, pasif inanç gibi, ölüdür. Bu tartışma bize açıkça görülecektir ki bir görev ahlaki veya ilkeler tabi ki erdemler için önemli bir yere sahiptir ve ahlaki eğitim ve gelişimin bir parçası olarak uygulanmaları teşvik edilmelidir. Bununla birlikte, erdem ve/veya erdemler için sahip olduğu yer, erdem etiği tarafından kendilerine tanınandan farklıdır.³²⁷ Ne yapacağımız veya yapmayacağımız konusunda rehberlik istersek, cevabın en azından öncelikle iki deontik ilkede yer aldığını söyleyebiliriz. Bu iki deontik ilke ile ahlaki olarak ne yapıp yapmamamız gerektiğini, belki de aralarındaki çatışma durumları dışında bilebiliriz: Bunlar: iyilikseverlik ve adalet ilkeleri. Ancak bu erdemleri edinmemizin amacı daha fazla rehberlik veya talimat değildir; Bir görev ahlakında erdemlerin işlevi, bize ne yapacağımızı söylemek değil, karşılaştığımız her durumda bunu isteyerek yapmamızı sağlamaktır. Öte yandan erdem etiğinde, erdemler ikili bir rol oynarlar - bizi sadece yaptığımız şeyi yapmaya sevk etmez aynı zamanda bize ne yapacağımızı da söylerler. Erdem, bir karakter durumu veya eğilimidir. Karaktere sahip olmak demek karakter özellikleri olan erdemlere sahip olmaktır. Karakterin genel özellikleri arasında ahlaki dayanıklılık, güven, direnme gücü ve eylemlerde kalıcılık sayılabilir.³²⁸

Tebliğimizin temel sorusunu soralım: Erdemli bir toplum veya erdemli bir insan hedefine ulaşabilmek için erdem etiği ile de ilke veya kurala karşı çıkar mı? Biraz daha açarsak erdem etiği ile deontolojik ya da teleolojik etikler arasında büyük bir uçurum mu vardır? Ya da bu etik anlayışlar gerçekten birbirinin zıttı mıdır? İnsanları 'ilke varsa erdem yok', 'erdem varsa ilke yok' gibi bir ikileme zorlamak doğru bir yaklaşım mıdır? Erdem etiğinin fikir babalarından Aristoteles'e göre yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, erdem etiğinin

325 Cevizci, *Etik-Ahlak Felsefesi*, 384.

326 Cevizci, *Etik-Ahlak Felsefesi*, 391.

327 Frenkana, *Ethics*, 66.

328 Frenkana, *Ethics*, 66-67.

temel ilkelerinden biri ifrat ve tefrite düşmemektir. İlkelerle beslenen erdemlerin daha güçlü ve sağlam olduğunu kabul etmemiz gerekir. Örneğin adalet erdemi ‘haksızlık etmemek’, ‘hakka riayet etmek’ ve ‘kendine yapılmasını istemediğin bir şeyi başkasına yapma’ gibi ilkeler tarafından temellendirilse ve beslense daha iyi olmaz mı? Bu durumda doğru olanın belli ilkelere sahip bir erdem etiği olduğu açıktır. Yukarıda da gördüğümüz gibi erdem ve ilke sorununu, kısaca “olmak ya da yapmak” sorusu olarak veya biraz daha uzun bir ifadeyle, ahlâkı “belli ilkeleri izlemek olarak mı yorumlamamız gerekir, yoksa belli huyları ve özellikleri geliştirmek olarak mı?” şeklinde özetleyen Frankena da, çok haklı olarak, bu ikilemden birini seçmeye zorlanıyor olsak da aslında bunlar arasında seçim yapmak zorunda olmadığımızı savunur. Ona göre bunları “iki rakip ahlâk türü olarak değil, aynı ahlâkın iki tamamlayıcı yanı olarak görmek” daha doğrudur. O, bu konudaki görüşünü Kant’ın başka bağlamdaki ünlü bir özdeyişinden hareketle şöyle formüleştirir: ‘Karakter özelliği olmayan ilkeler boş, ilkesiz karakter özellikleri ise kördür.’ Bu durumda bir ikileme zorlanmak ve bu ikisinden birini seçme tuzağına itilmemeye dikkat etmeliyiz.³²⁹ Gerek ülkemizde gerekse ülkemiz dışında bu konular üzerine kafa yoran akademisyenler* ilke olmadan erdemlin bilinmeyeceğini ve öğretilmeyeceğini, erdem olmadan da ilkenin uygulanamayacağını ve yeterli yarar sağlamayacağını düşünürler. İlkeler daha öncelikli ve daha dışsal, erdemler daha önemli ve daha içseldir. Frenkana gibi Kant’ın kör ve boş kavramlarına dayalı özdeyişi yerine, Cafer Sadık Yaran’ın ifade ettiği gibi bilim ve din ilişkisi bağlamında Einsteine’a atfedilen kör ve topal kavramını kullanarak, “erdemsiz ilkeler kör, ilkesiz erdemler topaldır” da denilebilir.³³⁰

Erdemli insan, mutlu, huzurlu ve iyi bir hayatı elde etmek için yaşayan kişidir. Erdemlilik ise onda bu hayatı yaşamak var olan huyların kalıcı hale gelmesidir. Erdem etiği için “yapılması gereken en doğru şey nedir?” sorusu yerine “insan için yaşamın en doğru yolu nedir?” sorusu da sorulabilir. Bu da insanı tek tek karşılaşılan tekil olaylardan ziyade genel olarak yapılması için gayret gösterilmesi gereken şeyle ilgili derin bir düşünceye sevk eder. Ve tabi ki burada başka bir soru da gündeme gelir ki, kişi bu sorunun cevabını bulduğunda zaten erdemli hayatın ilke ve kurallarını çok rahat öğrenecek ve uygulayacaktır. O soru da “Niçin erdemli olmalıyım?”³³¹ sorusudur.

Sonuç

Sonuç olarak insana parçacı yaklaşan felsefi düşüncelerin ve ideolojilerin başarısız olduklarına dair düşünce tarihinden birçok örnek verilebilir. İnsana bütüncül yaklaşan teorilerin ise daha başarılı olduklarını görmekteyiz. Söz konusu tartışmada da bu bütüncül yaklaşımın doğru bir yaklaşım olduğunu düşünüyoruz. Erdem etiği kökleri çok derinlerde

329 William K. Frenkana, *Ethics*, (New Jersey: Prentice-Hall, 1973), 65.

* William K. Frenkana ve Cafer Sadık Yaran buna güzel bir örnektir.

330 Yaran, “Erdem Etiği Açısından Yunus Ahlak Felsefesi”, 60.

331 Mustafa Çakmak, “Erdem Ahlâkı, Mutluluk ve Egoizm İthamı”, *Hitit İlahiyat Dergisi*, 20/1 (Haziran 2021), 5-6.

olan ve üzerinden asırlar geçmesine rağmen insanoğlunun vazgeçemeyeceği doktrinleri ortaya koymuş önemli bir etik teoridir. Aydınlanma ve onun devamı niteliğindeki modernizm ve onun ikinci perdesi olan postmodernizm döneminde deontolojik ve teleolojik teoriler ortaya atılmış fakat bu etik teoriler tek başına başarılı olamamıştır. Burada hem bu teorileri hem de erdem etiğini karşı karşıya getirmek yerine her ikisinden de nasıl faydalanırız bunun üzerine üst bir teori geliştirebiliriz diye düşünmeliyiz ve geliştirmeliyiz de. Sadece ilke ve kural temeline dayanan ve öğretim yöntemiyle ahlaki bir yaşam öngören etik teorileri öğretirken, erdem etiğinin insana kazandırmayı hedeflediği karakter eğitimini de bir tarafa bırakmamalıyız. Burada belki de yukarıdaki paragrafta bir kaç örneğini verdiğimiz türden daha varoluşsal ve daha motive edici sorulara ve cevaplara ihtiyacımız olacaktır. Bu soruların cevabını bireylere kavratıp içselleştirmelerini başarırızsa yani bireylere ahlaki bireyler olma konusundaki gerekli karakter eğitimini verebilirsek gerisi ahlaki ilkelerin öğrenilmesi olacaktır ki bu işin en kolay tarafıdır. Böylece karakter erdemlerine sahip olan birey ilkelere sadece pratikte başvuracaktır. Ülkemizdeki ahlak eğitimi ve pratiğinin temel sorunun bu olduğunu düşünüyoruz. Ahlak ödev ahlakı ya da teleolojik ahlak ilkeleri çerçevesinde sadece öğretilmeye çalışılıyor ama kişide sabit eğilimler oluşmadığı için pratikte bunun tezahürleri çok az oluyor. Bunu yapmanın bir diğer önemli faydası da bireyin karşılaştığı tekil olaylar karşısında tereddüde düşmeden sahip olduğu ahlaki karakterin gereğini yapması olacaktır. Adil olma karakterine sahip birey karşılaştığı bir tekil olayda nasıl davranırsa adil olacağını bilemese de kimseye haksızlık etmeme karakterine sahip olduğu için temelde yanlış bir şey yapmamış olacaktır. Erdem etiğinde, erdemler iki rol üstlenirler: onlar bizi sadece yaptığımız şeyi yapmaya sevk etmez, aynı zamanda bize ne yapacağımızı da söylerler. Erdem etiği ile kural ya da ilke temelli etikler arasında nasıl bir ilişki olduğunu doğru anlayıp doğru anlatabilirsek, geniş ölçekte çağımızın en büyük sorunu küçük ölçekte ise bizim sorunumuz olan ahlakın eyleme dönüştürülememesi meselesini büyük oranda çözebiliriz.

Kaynakça

- Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 5. Basım, 2020.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi: Sofistlerden Platon'a*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2006.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi: Aristoteles*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2007.
- Bayoğlu, Filiz. *Meta-Etik Ve William David Ross'un Deontolojik Sezgici Ahlak Kuramı*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Bilici, Muhammed Veysel. *Çağdaş Erdem Etiği Bağlamında Din Ve Ahlak İlişkisi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Cevizci, Ahmet. *Etiğe Giriş*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002.
- Cevizci, Ahmet. *Etik-Ahlak Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları, 2014.

Çakmak, Mustafa. “Erdem Ahlâkı, Mutluluk ve Egoizm ithamı”, *Hitit İlahiyat Dergisi*, 20/1 (Haziran 2021), 1-28. <https://doi.org/10.14395/hid.873241>

Evans, C. Stephen. *God and Moral Obligation*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Frenkana, William K. *Ethics*. New Jersey: Prentice-Hall, 1973.

Hursthouse, Rosalind. *On Virtue Ethics*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

Kart, Berfin. “Erdem Etiği Normatif Midir?”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 2, (2006), 101-108.

Kılıç, Emrullah. *Metafiziksel İyi’den Değer’e: Ahlakın Yolculuğu*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Kılıç, Recep. *Ahlakın Dini Temeli*. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

MacIntyre, Alasdair. *Ethik’in Kısa Tarihi-Homerik Çağdan Yirminci Yüzyıla*. çev. Hakkı Hünler - Solmaz Zelyüt Hünler. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2001.

MacIntyre, Alasdair. *Erdem Peşinde*. çev. Muttalip Özcan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.

Pence, Greg. “Virtue Theory”. *A Companion to Ethics*. ed. Peter Singer 249-258. Oxford: Blackwell Publishers, 1993.

Tepe, Harun. “Günümüz Etiğinin Epistemolojik İkilemleri”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 2, (2006), 73-81.

Türkeri, Mehmet. “Aristoteles’in Etiğinde ‘Nefsine Hâkim Olma’ ve ‘Erdem’ ile ilişkisi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2005), 77-94.

Yaran. Cafer Sadık. *Ahlak ve Etik*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016,

Yaran. Cafer Sadık. “Erdem Etiği Açısından Yunus Emre’nin Ahlak Felsefesi”, *Doğumunun 770. Yıldönümünde Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri*, ed. Hacı Bayram Başer, 57-67. İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2010.